

PROMENJENE OKOLNOSTI (KLAUZULA REBUS SIC STANTIBUS) I NOVE TENDENCIJE U REGULISANJU OVOG PRAVILA

REZIME: U radu se analizira shvatanje klauzule rebus sic stantibus i ocena celishodnosti njene primene u uporednopravnim sistemima. Autor analizira i kako se ovo pravilo (institut) tretira u instrumentima međunarodnog ugovornog prava, posebno u Principima evropskog ugovornog prava. Zaključuje da savremeni život nameće potrebu prihvatanja ovog pravila kao opšteg te da pri zakonskoj regulativi, posebno u pogledu njegove sadržinske određenosti, bi trebalo imati u vidu regulativu sadržanu u postojećim međunarodnim instrumentima.

Ključne reči: klauzula rebus sic stantibus, primena, uslovi, regulativa, tendencije.

1. Uvod

Još u sistemima arhaičnih prava, postojale su određene pravne regule koje su u izgrađenoj lepezi pravila, imale posebnu – specifičnu ulogu. One su, u izvesnom smislu, u zavisnosti od ekonomske, moralne i sociološko-filozofske pa i političke emancipacije jedne sredine, osetno uticale na korekciju osnovnih principa određenih grana prava. U pluralizmu tih pravnih područja, pravilo promenjenih okolnosti (*klauzula rebus sic stantibus*) imala je određenu ulogu u izgradnji „karaktera” pravnih poredaka, a snaga njegovog uticaja bila je različita u zavisnosti od vremena i karaktera (tipa) pravnog sistema u kome je egzistiralo.

U domenu privatnog, odnosno građanskog prava dominira dispozicija stranaka izražena u principu slobode ugovaranja. Taj princip, i pored svih

* Vanredni profesor Pravnog fakulteta za privredu i pravosuđe, Univerziteta Privredne akademije u Novom Sadu, e-mail: zindovic.ina@open.telekom.rs

ograničenja u savremenom pravu, pretpostavlja slobodu odlučivanja i ugovornog uređenja ugovornih odnosa, kao i slobodu izbora i regulisanja tih odnosa¹.

Ugovorne strane ulaze u ugovorni odnos da bi ostvarile određeni cilj. Taj cilj se postiže izvršenjem ugovora. Stupajući u ugovorni odnos, stranke određuju vrstu i visinu svojih obaveza prema postojećim okolnostima tj. prema onim okolnostima koje su u domenu njihove moći predviđanja².

Kod ugovora (obostrano obaveznih), koji nemaju trajan karakter, dolazi do relativno bržeg izvršenja ugovornih obaveza pa se pitanje uticaja promjenjenih okolnosti uglavnom i ne postavlja. Međutim, kod dvostrano – obavezujućih ugovora trajnog karaktera (gde se izvršenje ugovornih obaveza proteže na dugi vremenski period, nekoliko meseci ili godina) mogu se u fazi izvršenja ugovora steći određene okolnosti koje se nisu mogle predvideti u momentu zaključenja ugovora, a koje bitno otežavaju izvršenje ugovorne obaveze jedne strane ugovornice (npr. enormno se poveća carina za uveznu komponentu koja se ugrađuje u proizvod koji se isporučuje i čija cena proizvodnje dostiže ili prelazi ugovorenu cenu u ugovoru). Poznato je, da je savremeni život (posebno nakon II svetskog rata) postao dinamičan ali i da na njega u većoj ili manjoj meri utiču vrlo različite pojave u zemlji i svetu. Sve su to okolnosti koje se teško mogu predvideti, a koje jednu ugovornu stranku mogu dovesti u vrlo težak položaj pri izvršenju ugovora.

U takvim situacijama evidentan je poremećeni odnos ekvivalentnih prestacija. Tada, se postavlja pitanje: može li „pogođena” stranka zahtevati raskid ili izmenu ugovora kako bi se ranije ugovorene klauzule prilagodile novonastalim okolnostima?

2. Istorijat i opravdanja za primenu pravila

Ako se analizira istorijat ovog instituta i uzmu u obzir uporednopravna shvatanja, stiče se utisak da su postojala dva shvatanja u pogledu rešenja primene ovog instituta.

Po jednom shvatanju, ugovorne stranke obavezne su da poštuju ugovorne odredbe i ugovor bi trebalo izvršiti onako kako je i zaključen (kako glasi), bez obzira na kasnije izmenjene okolnosti. Takvo shvatanje je izraz strogog poštovanja principa „*pacta sunt servanda*” i načela autonomije volje, što sve govori u prilog pravne sigurnosti, kao jednog od osnovnih principa pravnog poretka³.

¹ Perović, S., (1984). Raskid ugovora zbog promjenjenih okolnosti i načela pravne sigurnosti. Naučni pregled, Zbornik radova, Beograd, str. 183.

² Perović S., op.cit. str. 184.

³ Ibid.

U prilog ovakvog shvatanja isticani su i sledeći razlozi. Pre svega, teško je razlučiti kada su određene okolnosti bile nepredvidive (izuzev prirodnih nepogoda)⁴ a kada su se iste mogle predvideti da se postupalo sa pažnjom dobrog stručnjaka. To bi stvorilo opasnu situaciju da stranke, svaki put kad dođe do promena postojećih okolnosti, zahtevaju da se te promene uzmu u obzir i ugovor prilagodi promenama, jer bi *raison d etre* tih ugovora bio doveden u pitanje. Ne bi imalo nikakvog smisla zaključivati takve ugovore, jer bi se unapred znalo da oni, u slučaju takvih redovnih promena, ne bi obavezivali stranke na ispunjenje, što bi dovelo u pitanje ne samo pravnu sigurnost, već i svrhu zaključenja ugovora. Tačno je da se ovakve situacije sukobljavaju sa načelom pravičnosti i sa principom ekvivalentnosti činidbi, ali ugovor je zakon za stranke i one ga moraju poštovati, jer su sebi dobrovoljno nametnule takve obaveze.

Prema drugom shvatanju, i pored principa *pacta sunt servada* i neophodnosti poštovanja osnovnog pravila da se ugovori izvršavaju onako kako oni glase, pod određenim uslovima treba voditi računa o uticaju promenjenih okolnosti na izvršenje ugovora iz brojnih razloga. Pre svega, sve više je ugovora sa trajnim prestacijama. Oni postaju svakodnevna pojava, posebno u trgovačkom pravu. Oni su korisni i neophodni za razvoj privrednih okolnosti. Pravilo o poštovanju ugovornih odredbi – *pacta sunt servada*, omogućava održavanje na snazi i uspešno izvršavanje takvih poslova i pruža im zaštitu i u slučaju da se ekonomske prilike docnije, posle zaključenja ugovora, promene, ali pod uslovom da se te promene kreću u granicama normalnog rizika. To znači, da bi ovo pravilo trebalo da važi za one promene okolnosti koje su uobičajeno dešavaju, koje su predvidljive i spadaju u okvir normalnog principa *pacta* rizika. Sa druge strane savremeno tržište je dinamično. Ono deluje nezavisno u odnosu na volju ljudi po osnovu varijacija i tržišta cena.⁵ Ako su pak u pitanju korenite promene ugovornih prilika koje bitno menjaju sadržinu ugovornih odnosa, apsolutizacija principa *pacta sunt servanda* dovela bi do iskrivljavanja cilja i smisla ugovora⁶. To bi dovelo do nepravde, a mogućnost primene *klausule rebus sic stantibus*⁷, bilo bi u skladu sa načelom pravičnosti i pravilom o ekvivalentnosti protiv davanja.

Ipak, iako je problem primene *klausule rebus sic stantibus* bio prisutan još u srednjem veku, prihvatanje teorije o neophodnosti njene primene nije

⁴ Ako je usled prirodnih događaja (nepogoda) predmet ugovora propao, onda nastupa nemogućnost ispunjenja usled dejstva više sile.

⁵ Bejatović, M., (2010). Tržište – trgovina. *Pravo – teorija i praksa* 27 (11 – 12), str. 41.

⁶ Poslovni svet bi se plašio zaključenja ugovora sa nepromenljivim obavezama, bez obzira na novonastale okolnosti, što bi sve opet bilo štetno za jedno zdravo privredno poslovanje.

⁷ *Rebus sic stantibus* u bukvalnom prevodu znači: da stvari ostanu kakve jesu.

dalo ohrabrujuće rezultate ni u doba savremenog kapitalizma sve do dvadesetih godina prošlog veka. Primena ove teorije je imala ograničen karakter a samom institutu se pridavao mali značaj. To je posebno bilo izraženo u anglosaksonskom pravu⁸, zbog stava da je ugovor zakon za stranke i da autonomija volje stranaka određuje sadržinu ugovora. Sa druge strane, smatralo se da će potreba za primenom ovog instituta vremenom odumreti te da nema potrebe dalje ni istraživati ni usavršavati.

Međutim, od dvadesetih, a naročito od pedesetih godina prošlog veka atribut nepredvidivosti postao je sastavni deo života u svim njegovim sferama. Vođenje računa o promenama okolnosti postaje sastavni deo savremenog društva, posebno u ugovornim odnosima. Klauzula *rebus sic stantibus* dobija status vrlo značajnog instituta u savremenom pravu.

U kontinentalnom pravu, gde je ovaj institut već imao svoje korene, doživljava svoju sadržinsku izgrađenost i institucionalno formiranje (Francuska, Nemačka, Austrija, Italija, Jugoslavija, Rusija i dr.), negde kroz zakonodavnu regulativu, a negde kroz sudsku praksu i teorijsku podršku.

Nasuprot ovome, u anglosaksonskom pravu izgradnja ovog instituta išla je specifičnim putem kroz izgradnju pravnih stavova u sudskoj praksi.

U pravu Srbije, ovaj institut imao je svoj specifičan razvojni put. Srpski građanski zakonik (1844), iako rađen na osnovama Austrijskog građanskog zakonika iz 1811 godine, koji je predviđao mogućnost primene ovog instituta kod predugovora (čl. 936 AGZ), nije prihvatio ovo pravilo i mogućnost njegove primene kod imovinskih odnosa.

U periodu nakon II svetskog rata, u oblasti ugovornih građanskopravnih odnosa dolazilo je do punog izražaja pravilo poštovanja ugovora – princip *pacta sunt servanda*⁹. To je važno i za privredne ugovore, jer prema Uredbi o zaključivanju ugovora u privredi od 1946. godine u čl. 3, bilo je propisano da su stranke dužne da se strogo pridržavaju ugovornih obaveza. Odstupanja od toga bila su moguća samo u slučaju nemogućnosti ispunjenja.

Uvođenjem „samoupravljanja” sve više proizvoda i usluga se javlja u prodaji. Manjkavost netržišnog određenja cena u ranije zaključenim ugovorima otežava ispunjenje ugovora i nameće potrebu raskida ili revizije ugovora zbog promenjenih okolnosti. Opšte uzanse za promet robom u čl. 55–59, izričito prihvataju primenu klauzule *rebus sic stantibus* i sadržajno regulišu

⁸ Kontinentalno pravo je imalo fleksibilniji stav u pogledu primene ovog instituta u praktičnoj primeni.

⁹ U drugim odnosima (porodičnopravnim i naslednopravnim, a kasnije i u privrednopravnim) dozvoljavana je mogućnost primene klauzule *rebus sic stantibus*.

uslove za njenu primenu. Od tada, u sudskoj praksi, ovaj institut nalazi svoju čestu primenu.

Donošenjem Zakona o obligacionim odnosima 1978.godine, klauzula *rebus sic stantibus* postaje jedinstveno pravilo za ugovornu, građanskopravnu i privrednopravnu oblast. U pogledu njenog sadržinskog određenja, posebno uslova za njenu primenu u sudskoj praksi, moglo bi se reći da sadašnji zakonski tekst (čl. 133–136 ZOO), u poređenju sa određenjem koje je bilo dato u Opštim uzansama za promet robom iz 1954. godine, ima izvesnih nedostataka.

Sudska praksa, i pored nepreciznosti zakonskog teksta, je u određenim slučajevima stvarala elemente opravdanja za primenu ili izostanak ovog pravila i tako stvorila podlogu u prilog razmišljanja šta u pravno-zakonskoj regulativi ovog pravila (instituta) u ZOO treba menjati. Da bi se dali jasni odgovori i adekvatna rešenja, neophodno je analizirati i pravnu regulativu drugih savremenih pravnih sistema i istražiti sudsku praksu iz te oblasti. U daljem toku rada posebna pažnja biće posvećena dokumentima od značaja za ovaj institut, koji su doneti na međunarodnom planu (pravila UNIDROIT-a, Konvencija UN o ugovorima o međunarodnoj prodaji robe i Lando-principi), radi zaključivanja da li postojeće rešenje sadržano u Zakonu o obligacionim odnosima valja menjati ili dopuniti u skladu sa novonastalim rešenjima i naznačenim međunarodnim dokumentima.

3. Pravno regulisanje klauzule *rebus sic stantibus* na međunarodnom planu

Buran razvoj međunarodne trgovine, posebno nakon Drugog svetskog rata i različitost pravnih sistema, kao i sve veće i iznenadne turbulencije na svetskom tržištu, nametnuli su potrebu da se o modelitetima klauzule *rebus sic stantibus* razmišlja i prilikom donošenja međunarodnih dokumenata koja regulišu materiju ugovornog prava. U tom smislu, u ovom delu rada u kratko ćemo prikazati rešenja ovog problema u najznačajnijim dokumentima međunarodnog karaktera.

3.1. Jednoobrazni zakonik o međunarodnoj prodaji telesnih pokretnih stvari

Iako ovaj međunarodni dokument (donet 1964.godine)¹⁰ nije u potpunosti regulisao materiju ugovornog prava, u njegovim odredbama je u izvesnoj meri našla mesto i klauzula *rebus sic stantibus*. Kao osnov primene klauzule,

¹⁰ Zakonik je usvojen u Hagu 1964.godine.

ovaj Zakonik je usvojio rešenje iz engleskog prava zasnovano na teoriji „osujećenja – *frustration*” cilja posla¹¹. Pri tome, zakon usvaja subjektivne kriterijume za procenu (tj. polazi od odsustva krivice) i propisuje da strana nije odgovorna za neizvršenje, ako dokaže da je do njega došlo usled okolnosti koje prema nameri strana ugovornica, ona nije bila dužna da uzme u obzir, ni da ih izbegne ili savlada. „Uzimanje u obzir” se procenjuje ili po nameri ugovornih strana ili po nameri „razumnih lica”¹². Stiće se utisak da je ovakvo rešenje uticalo i na formulacije čl. 133. st. 1. Zakona o obligacionim odnosima, jer Zakon umesto nepredvidivosti, kao dodatni uslov određuje da stranka koja se poziva na promenjene okolnosti nije bila dužna da u vreme zaključenja ugovora uzme u obzir te okolnosti ili ih nije mogla izbeći ili savladati

3.2. *Konvencija UN o međunarodnoj prodaji robe.*

Ova konvencija (usvojena na diplomatskoj konferenciji u Beču 11. aprila 1980.godine¹³), sadrži materijalnopravne popise o zaključivanju ugovora o prodaji između subjekata koji imaju sedišta u dve različite države, kao i obaveze ugovornih strana u okviru takvih ugovora, posledicama povrede ugovora, odgovornosti za rizik i sl. Pravila o prodaji u okviru UN stvaraju materijalno pravo i ne upućuju na nacionalne odredbe, a predstavlja kompromis između kontinentalne pravne tradicije i *Common Law-a*¹⁴.

U čl. 29 Konvencije predviđeno je sledeće:

- (1) ugovor može da se izmeni ili raskine prostim sporazumom stranaka,
- (2) pismeni ugovor koji sadrži odredbu kojom se predviđa da svaka izmena ili raskid moraju da budu učinjeni u pismenoj formi, ne može biti izmenjen ili sporazumno raskinut. Ipak, ugovorna strana može usled svog ponašanja izgubiti pravo da se poziva na takvu odredbu, ukoliko se druga strana oslonila na takvo ponašanje.

Ako se površno pogleda, stiće se lažan utisak da je ovaj propis uključio mogućnost primene pravila o promenjenim okolnostima. Međutim, situacija nije ni izbliza takva. Prema st. 1. čl. 29. Konvencije stoji konstatacija da se ugovor može izmeniti ili raskinuti, ali samo uz sporazum stranaka. To znači da je prihvaćen anglosaksonski sistem pravila, tj. da je ugovor zakon za

¹¹ Vidi čl. 74. Haškog jednoobraznog zakona o međunarodnoj prodaji telesnih pokretnih stvari iz 1964.godine.

¹² Opširnije o ovome vidi: Misita, N., (1974) *Clauzula rebus sic stantibus*, neki aspekti njene primene, *Pravna misao*, Sarajevo, 6 (9 – 10), str. 40.

¹³ United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods – ili CISG, često se naziva Bečka konvencija.

¹⁴ Bikić, A., (2005), *Obligaciono pravo: poseban deo*, Sarajevo, str. 188.

stranke i da se prioritet daje pravilu „*pacta sunt servada*”. Reč „prostim” koja je upotrebljena u tekstu Konvencije znači da se na raskid i izmene neće primeniti doktrina *common law-a*¹⁵. U suštini, ova reč je upotrebljena da bi se eliminisale znatne razlike, koje u pogledu izmene i raskida ugovora postoje u anglosaksonskom i kontinentalnom pravu. Po sistemu *common – law-a* uz svaku izmenu ili raskid potreban je pravni osnov (*consideration*), što znači da izmena obaveza samo jedne strane nije moguća. Po pravilu *civil law-a* država dovoljan osnov (*causa*) postoji i u slučaju kad se izmene odnose na obaveze samo jedne strane¹⁶. Međutim, ako je u pismenom ugovoru predviđeno da se izmene i raskid ugovora mogu vršiti samo u pismenoj formi, onda se to mora tako i uraditi. Na to ukazuje st. 2. čl. 29. Konvencije, koji u suštini sadrži pravila *estoppel-a*¹⁷. Stoga se može reći da, iako veliki broj međunarodnih ugovora sadrži klauzulu o reviziji i ugovora za slučaj promenjenih okolnosti, što je samo odraz stvarnosti u kojoj su ovakve izmene ugovora česte uprkos principu *pacta sunt servanda*¹⁸. Za žaljenje je što Konvencija ništa ne govori o izmena ugovora zbog promenjenih okolnosti¹⁹.

3.3. Pravila UNIDROIT-a.

Ova pravila, slično kao i kod odredbi Konvencije UN o međunarodnoj prodaji robe²⁰, ne predviđaju mogućnost raskida ili izmene ugovora zbog promenjenih okolnosti.

Tako čl. 6.2.1 Pravila, predviđa da, kada ispunjenje ugovora postane otežano za jednu ugovornu stranu, ta ugovorna strana će i pored toga biti dužna da svoje obaveze izvrši u skladu sa ovim Pravilima.²¹

¹⁵ Vilus, J., (1981) Komentar konvencije UN o međunarodnoj prodaji robe, Informator, Zagreb, str. 98.

¹⁶ Kahn, Ph, Etude comparee des Conventions de la haye et Project de Convention, preparee par CNUDCI, Bruxeles, P. 38 – 39, prema : Vilus, J., op.cit. str. 99.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Za ovo pravilo anglosaksonskog prava ne postoji mogućnosti odgovarajućeg prevoda na srpski jezik niti na neki jezik evropskih pravnih sistema koji se zasnivaju na pravilima Rimskog prava. Najbliže objašnjenje ovog pravila odgleda se u opisnoj konstataciji da je u osnovi ugovora „uzvratna radnja” i da se svaka radnja, vezano za ugovor, mora činiti u pismenoj formi. Više o tome vidi: Jovanović, N., (2008). Uloga *estopela* u angliakanskom ugovornom pravu, *Pravo i privreda* 43 (5–8), str. 506 – 516.

¹⁹ J. Vilus, J., op. cit. str. 99.

²⁰ Prilikom izrade Konvencije Komisija je kao osnovu koristila pravila UNIDROIT-a – Međunarodnog instituta za unifikaciju privatnog prava (Institut International pour Unification du Droit Prive).

²¹ Text of the Unidroit Principles et International Commercial Contacts.

Pod otežavajućim okolnostima u smislu ovih Pravila podrazumevaju se okolnosti koje iz osnova narušavaju ravnotežu ugovora, po osnovu porasta troškova jedne ugovorne strane ili po osnovu smanjenja vrednosti koje ugovorna strana prima za izvršenu obavezu, ukoliko:

a) su te okolnosti nastale ili toj ugovornoj strani postale poznate, nakon zaključenja ugovora;

b) te okolnosti nisu mogle biti uzete u obzir od te ugovorne strane pri zaključenju ugovora;

c) rizik po osnovu tih okolnosti, ugovorna strana nije pretpostavila.

Pored ovih uslova pravila predviđaju da, ukoliko nastupe smetnje, ugovorna strana koja trpi štetu je ovlašćena da istakne zahtev za pregovaranje, ali taj zahtev, sam po sebi, ne sprečava izvršenje ugovornih obaveza, odnosno ne znači pravo ugovorne strane, koja trpi štetu da od njihovog izvršenja odustane²². U suštini, ova mogućnost je slična ugovornoj klauzuli „Hardship” – klauzula o obavezi pregovaranja o izmeni ugovora usled promenjenih okolnosti (o kojoj klauzuli će kasnije više biti reči).

3.4. Načela Evropskog ugovornog prava

(LANDO – principi) i klauzula rebus sic stantibus.

Još je Rimskim ugovorom o osnivanju pred Evropsku ekonomsku zajednicu, kao jedan od ciljeva predviđeno i „usklađivanje pravnih propisa u meri u kojoj je to potrebno za uspešno delovanje zajedničkog tržišta²³. Stvaranje jedinstvenog pravnog sistema EEZ, sada Evropske unije, je težak i dugotrojan proces i pitanje je da li će i u kojem obliku biti okončan. Ono što je logično je, da se principi koji se odnose na ugovorno pravo moraju formalizovati, ili, još bolje, unifikovati, kako bi se ostvario osnovni cilj formiranja Evropske unije, a to je jedinstveno tržište. U tom smislu, nakon što se stvara potreban javno-pravni okvir za izradu principa evropskog ugovaranja u toku 70-ih godina XX veka započet je i rad na izradi propisa Evropskog ugovornog prava.

Rad na izradi ovih principa započet je neformalno na inicijativu danskog profesora međunarodnog privatnog prava sa Univerziteta u Kopenhagenu Ole Landa. Međutim, već 1980. godine Komisija dobija službeni karakter²⁴. Ideja je da se izvrši unifikacija celokupnog građanskog prava i donese jedinstven Evropski građanski zakonik zasnovan na komparativno-pravnim istraživanjima.

²² Martinović, D., (2002). Prestanak ugovornih obaveza zbog nemogućnosti ispunjenja ili zbog promenjenih okolnost, *Pravni život*, 51(10), str. 628.

²³ Čl. 3 Ugovora o osnivanju Evropske ekonomske zajednice.

²⁴ Ovaj termin se mora koristiti uslovno, jer je to u početku bila privatna grupa profesora sa univerziteta i advokata.

ma, odnosno na usaglašenom rešenju Comon law-a i Continental law-a. Što se tiče izvora koji su uticali na stvaranje Principa može se sa sigurnošću tvrditi da se Principi baziraju na detaljnoj proučenosti uporednog prava. U tom smislu, mnoga se rešenja temelje na konkretnim odredbama koje postoje u nekim zemljama članicama²⁵. U tom pogledu novo „Evropsko pravo” kao rival konkuriše nacionalnim unutrašnjim pravima²⁶. Oni su plod grupnog rada stručnjaka za ovu oblast prava iz raznih zemalja i zasnovani su na komparativno-pravnim istraživanjima.²⁷ U suštini savremeni sistem poslovanja i dinamika života su pokazali da koliziona metoda rešenja ovog problema je... u stvari moguća jedino za rešavanje sukoba zakona između srodnih pravnih sistema, koje dele samo tehničke razlike u detaljima, dok se pokazuje neupotrebljivom ukoliko se radi o suštinskim razlikama odnosno o sukobima pravnih civilizacija.²⁸

Odredbe koje se odnose na promenjene okolnosti sadržane su u Poglavlju 6, pod nazivom Sadržina i dejstvo ugovora, čl. 6.111, gde je ovaj institut regulisan na sadržajan i precizan način. U čemu se Zakon o obligacionim odnosima u ovom delu razlikuje od pravila sadržanim u Principima (načelima Evropskog ugovornog prava)?

Važno je napomenuti da Principi, u određivanju sadržine, nisu prihvatili subjektivne kriterijume, već su u osnovi pošli od objektivnih kriterijuma. Principi, za razliku od odredbi Zakona o obligacionim odnosima ne zahtevaju da promena okolnosti bude takva da ugovor više ne odgovara očekivanjima ugovornih strana i da bi po opštem mišljenju bilo nepravilno održati ga na snazi takav kakav je²⁹. Ipak, može se zaključiti da je sadržinsko određenje promenjenih okolnosti prema Principima, u najmanju ruku specifično. Nije usvojen ni anglosaksonski ni kontinentalni pristup rešenja ovog problema.

Uobičajenu otežanost u ispunjenju ugovorne obaveze, principi ne uzimaju u obzir kao osnov za raskid ili izmenu ugovora.

²⁵ Martinović, D., (2003) Principi Evropskog ugovornog prava i ugovorna odgovornost *Pravni život*, 52 (10) str. 605.

²⁶ Vukadinović, R., (2001). Načela evropskog ugovornog prava i jugoslovensko pravo u: Radovan Vukadinović et. al (urednik) Zbornik radova, Pravni fakultet Kragujevac, str. 13.

²⁷ Stanivuković, M., (2001). Instrumenti unifikacije i harmonizacije prava i njihov odnos prema kolizionim normama s posebnim osvrtom na načela evropskog ugovornog prava u: Načela evropskog ugovornog prava i jugoslovensko pravo u: Radovan Vukadinović et al. (urednik), Pravni fakultet, Kragujevac, str. 81.

²⁸ Bartoš, M., (1939). Kriza međunarodnog privatnog prava, Beograd. Biblioteka udruženja za međunarodno pravo, XXX, preštampano iz Arhiva za pravne i društvene nauke, knj. XXVII, sv. 6. str. 1.

²⁹ Čl. 133, st.1 Zakona o obligacionim odnosima.

Prema čl. 6.111, st.1, propisano je da: „strana je obavezna da izvršava svoje obaveze čak i ako je ispunjenje otežano, bilo zbog toga što su porasli troškovi ispunjenja, bilo zbog toga što je vrednost ispunjenja koje prima umanjena”. I u Zakonu o obligacionim odnosima u tom pogledu važi ovo načelo da je poverilac u obligacionom odnosu ovlašćen da zahteva ispunjenje obaveze, a dužnik je dužan ispuniti je savesno u svemu kako ona glasi³⁰.

Ono što je karakteristično za regulativu, u vezi promenjenih okolnosti koju propisuju načela, jeste da pre donošenja odluke o raskidu ili izmeni ugovora, a što sprovodi sud, stranke su dužne da stupe u pregovore da bi se ugovor prilagodio ili raskinuo – čl. 6.111, st.2. U suštini, ovde je usvojeno pravilo iz anglosaksonskog prava, poznato klauzula „Hardship”. To znači da se mora pristupiti fazi pregovaranja o izmeni ugovora usled promenjenih okolnosti. Razlika između ove klauzule sadržane u čl. 6.111, st. 2. Načela i klauzule „Hardship” u anglosaksonskom pravu je ta što je ova druga isključivo ugovornog karaktera (primenjuje se ako je ona predviđena kao posebna odredba u ugovoru), dok se u slučajevima kada se primenjuju Načela, ona primenjuje automatski, kao zakonska obaveza.

U pomenutom članu propisani su i uslovi kada se pristupa pregovorima, a to su:

- (a) da je do promene okolnosti došlo nakon zaključenja ugovora,
- (b) da u vreme zaključenja ugovora nije bilo razumno uzeti u obzir mogućnost promene okolnosti i
- (c) da strana pogođena promenom okolnosti nije dužna na osnovu ugovora da snosi rizik promene okolnosti.

Stiče se utisak da ovaj treći uslov može stvoriti određene nedoumice pri tumačenju, tj. da li se (ne) obaveza trpljenja rizika mora izričito ugovoriti i uneti u ugovor, ili se ona može utvrđivati i po osnovu tumačenja ugovornih odredbi. Naše je mišljenje da se ova odredba može tumačiti u smislu da će stranka trpeti rizik promene okolnosti samo ako je to izričito ugovoreno. Drugačija formulacija ne bi stvarala ovakve nedoumice. Stoga bi formulaciju u drugom delu ove tačke trebalo preformulisati da glasi „nije preuzela izričitu obavezu da snosi rizik promene okolnosti ili da se strana pogođena promenom okolnosti nije odrekla prava pozivanja na promenjene okolnosti”.

U slučaju da pregovori ne uspeju odluku u sudbini ugovora donosi sud pri čemu ugovor može raskinuti ili ga izmeniti (prilagoditi), da se gubici raspodele pravično na obe strane.

³⁰ Čl. 262, st.1 Zakona o obligacionim odnosima.

Davanjem mogućnosti sudu da ugovor izmeni (prilagodi), odstupljeno je od nekih klasičnih rešenja u pojedinim pravima (englesko, francusko), koji poznaju samo mogućnost raskida ugovora. Usled promenjenih okolnosti, a ne i njegove izmene, na ovaj način su Načela usvojila jedno savremenije rešenja koje u izvesnoj meri predviđa i naše pravo³¹, s tim što prema čl. 6.111. st. 3 tačka (b) prilagođavanje ugovora sud može vršiti i ako druga strana ne predloži izmenu ugovora, što je svakako jedna novina u pravnoj regulativi ovog instituta.

U st. 3 citiranog člana, sudu su data ovlašćenja da savesnoj strani dosudi i nadoknadu štete, ako je suprotna strana odbila da pregovara ili prekinula pregovore, suprotno načelu savesnosti i poštenja. Ova oredba je logična posledica prethodno propisane obaveze vođenja pregovora da bi se ugovor prilagodio ili raskinuo zbog promenjenih okolnosti i ona u suštini na ovaj način sankcioniše povredu ove propisane obaveze.

Sa druge strane, ako bi se izivodio poseban zaključak vezano za ocenu pravne regulative klauzule *rebus sic stantibus* predviđene Načelima i regulative sadržane u Zakonu o obligacionim odnosima, može se zaključiti da je regulativa propisana Načelima kvalitetnija i u pogledu (uslova) primene više zasnovana na objektivnim nego na subjektivnim kriterijumima, što je po našem mišljenju ispravnije.

a) Pravno dejstvo ugovora koji sadrži klauzulu „Hardship”

Kada u slučaju promenjenih okolnosti, a u skladu sa preuzetom klauzulom „Hardship”, stranke otpočnu pregovore, postavljaju se tri značajna pitanja:

Prvo, da li ugovor ima dejstvo za vreme trajanja pregovora?

Drugo, kakva je sudbina ugovora ako se pregovori završe bez uspeha?

Treće, kakva je sudbina ugovora ako se pregovori uspešno okončaju?

Zbog ograničenosti obima rada iscrpni odgovori na ova pitanja će izostati. Ipak, u pogledu trećeg pitanja, zbog njegovog značaja može se ukratko konstatovati sledeće:

U pogledu nedoumice o pravnom karakteru klauzule „Hardship”, tj. o shvatanju da li ona dovodi samo do modifikacije starog ili nastanka novog obligacionog odnosa, rešenje bi trebalo tražiti u cilju samog ugovora, odnosno cilju koji stranke žele da postignu takvim sporazumom. Ako cilj ostaje isti onda je očigledno da se radi o modifikaciji ugovora, a ne o uspostavljanju novog odnosa. Pri tome, osnov instrumentalizacije cilja može se izvršiti putem predmeta, tj. kom cilju služi predmet. Ako novi i stari predmet služe

³¹ Čl. 133, st.1, Zakona o obligacionim odnosima.

ostvarivanju istog cilja za stanke, onda se može smatrati da oni imaju istu subjektivnu potrošnu vrednost³².

Ovakvom tumačenju mogu se staviti ozbiljne primedbe u pogledu toga da se celokupno tumačenje zasniva na subjektivnoj koncepciji pojma osnovne obaveze, što uvek može stvoriti sumnju i prigovore. Ipak, neki objektivan kriterijum u ovom pogledu za sada nije izgrađen, pa ni sudskoj praksi u pogledu tumačenja ovog problema ne preostaje za sada ništa drugo, već da u konkretnim slučajevima rešenje traži prihvatanjem ovakvog stanovišta.

U zaključnoj oceni svrsishodnosti postojanja klauzule „Hardship”, smatramo da se njena pozitivnost ogleda naročito u činjenici da ona nastoji da u ugovornom odnosu sačuva autonomiju volje ugovornih stranaka i izbegne nametanje odluke suda, a time i produženje mogućnosti očuvanja ugovornog odnosa, kao i prevazilaženja sukoba interesa usled nastupanja promenjenih okolnosti. Pozitivnost njenog ugovaranja je očigledna, jer je postalo evidentno da „klasični, statični ugovor ustupa sve više mesta ugovoru koji se neprestano menja i prilagođava promenama – „evolutivnom ugovoru”.

4. Zakonsko određenje *klauzule rebus sic stantibus* u pravu Srbije

U odredbama Srpskog građanskog zakonika, nisu postojale odredbe koje bi propisivale uslove za primenu *klauzule rebus sic stantibus*, jer Zakonik načelno nije predviđao mogućnost primenog ovog insituta kao opšteg pravila. Ista situacija je bila i sa Opštim imovinskim zakonikom za Crnu Goru iz 1888. godine. Opšti imovinski zakonik je predviđao samo jednu mogućnost primene pravila o promenjenim okolnostima i to u čl. 359, st. 2, kod ugovora o delu. Prema citiranom članu, ugovorna strana je mogla tražiti povećanje unapred ugovorne cene, ali u umerenoj meri. Uslov za to je bio da postoji stanje „poduljeg ratnog vremena”, koje se nije lako moglo predvideti, da je isto donelo izvanredne povišice u ceni radnje ili stvari ili da su nastupile kakve osobite teškoće u vršenju radnje (preduzeća).

Kada se analizira naznačeni propis, može se sa sigurnošću zaključiti da je isti sadržavao siže svih potrebnih uslova neophodnih za davanje pozitivne ocene za primenu *klauzule rebus sic stantibus*, a koja propisuju i savremena zakonodavna rešenja. Ograničenje koje daje Opšti imovinski zakonik, odnosi se: da se radnja dešava u ratno vreme, i što se ovo pravilo nije moglo primeniti

³² Marsel, C., (1987). La modification de l' obligation par la volante des parties, Paris str. 22 n° 42. Autor dalje navodi da se u tom slučaju ima smatrati da među strankama postoji stari ugovorni odnos.

i na ostale ugovore, tako se može uzeti da ova mogućnost primene *klauzule rebus sic stantibus* nije ustanovljena kao opšte pravilo.

Nakon Drugog svetskog rata na prostoru SFRJ a time i Srbije, u početku nije bilo mesta primeni *klauzule rebus sic stantibus*, već je došlo do punog izražaja pravilo poštovanja ugovora, princip *pacta sunt servanda*. Prema Uredbi o zaključivanju ugovora u privredi iz 1946. godine bilo je propisano (čl. 3) da su stranke dužne da se strogo pridržavaju ugovornih obaveza. Isti propisi nisu predviđali mogućnost izmene ili raskida ugovora zbog promenjenih okolnosti. Ipak, Osnovni zakon o braku (čl. 66 i 68) i Osnovni zakon o odnosima roditelja i dece (čl. 39) predviđali su mogućnost izmene visine dosuđenog izdržavanja za bračnog druga, odnosno deteta, ako su se okolnosti na osnovu kojih je oduka doneta izmenile. Sličnu mogućnost je predviđao i čl. 126 Zakona o nasleđivanju u slučaju kada je zaključen ugovor o doživotnom izdržavanju, ako su se okolnosti toliko izmenile da bi njegovo ispunjenje bilo otežano. Ipak, i pored ovih odredbi *klauzula rebus sic stantibus* nije bila uvedena u pravni sistem Srbije (i Jugoslavije) kao opšte pravilo.

Preokret u prihvatanju *klauzule rebus sic stantibus* učinjen je donošenjem Opštih uzansi za promet robom 1954. godine. Uzansama 55 – 59 regulisana je izmena i raskid ugovora zbog promenjenih okolnosti. Na ovaj način *klauzula rebus sic stantibus* je stekla status opšteg pravila, a Uzansom 55 su detaljno propisani uslovi za izmenu ili raskid ugovora zbog promenjenih okolnosti.

Pored ovoga u Uzansi 56, očigledno u cilju bolje orijentacije sudova prilikom rešavanja konkretnih slučajeva, su naznačeni primeri izvanrednih događaja zbog kojih se može tražiti izmena ili raskid ugovora. Time je sudovima stvorena izuzetna zakonska podloga za ocenu da li su se stekli uslovi za primenu pravila *klauzule rebus sic stantibus* i za njihovu primenu. Od tog perioda, pa do 1978. godine tj. do donošenja Zakona o obligacionim odnosima u mnogim slučajevima su primenjivali naznačene uzanse i stvorili jednu bogatu praksu u realizaciji ovog instituta. Zahvaljujući preciznoj zakonskoj regulativi, sudska praksa je iskristalisala jasne stavove u primeni zakonskih normi što je u stvarnom životu stvaralo i određenu pravnu sigurnost.

Činjenica je da uzanse kao uslov primenjivosti *klauzule rebus sic stantibus* nisu predvidele i uslov „neotklonjivosti” izvanrednog događaja, ali se taj uslov podrazumevao tumačenjem suda da je to predhodno pitanje da se ispunjenje obaveze jedne stranke može smatrati preterano otežanim, ili bi joj nanelo veliki gubitak. U st. 2 Uzanse 55, zakonodavac je propisao i dodatne uslove, a to je vreme trajanja izvanrednih događaja i koliko oni pogađaju i jednu i drugu ugovornu stranu. Pri tome je naglašena uloga suda u pogledu

ocene ovih uslova u postupku odlučivanja o opravdanosti zahteva za izmenu ugovora.

Za razliku od Uzansi, Zakon o obligacionim odnosima je na jedan koncepcijski drugačiji način opredelio vrstu i sadržinu ovih uslova potrebnih u oceni mogućnosti primene *klauzule rebus sic stantibus*. Stiće se utisak da više dominiraju subjektivni nego objektivni kriteriji. U središte ovog instituta stavljeno je načelo pravičnosti, a ključni uslovi su: neostvarivanje svrhe ugovora, otežanost ispunjenja obaveze i neispunjenje očekivanja ugovornih strana. Očigledno je da su ovi uslovi, kao i termin „opšte mišljenje” pozajmljeni iz anglosaksonskog prava, za šta nismo uvereni da predstavlja dobro rešenje (izuzev uslova neostvarivanja svrhe ugovora).

Ako bi se opštim uzansama mogao staviti prigovor da u oceni za izmenu i raskid ugovora, zbog promenjenih okolnosti, nije uključen i uslov „otpadanja svrhe ugovora” (što može da ima posebnu ulogu i posledice u ugovornim odnosima) i kad ispunjenja ugovora nije postalo preterano otežano ni za jednu ugovornu tranu, to se Zakonu o obligacionim odnosima može staviti na teret da kao uslov nije predvideo „izvanrednost događaja”, niti su pak navedeni okvirni primeri istih.

Uslov nepredvidivosti i rok do kada se može zahtevati raskid ili izmena ugovora zbog promenjenih okolnosti, Zakon je jasno odredio u st. 2 i 3 čl. 133. S druge strane, definišući ovlašćenja suda pri odlučivanju raskida ili izmeni ugovora, stiće se utisak da zakonodavac (razliku od Opštih uzansi za promet robom³³), nije sudu dao mogućnost da, pri odlučivanju o sudbini ugovora, odloži vreme izvršenja obaveze ugovorne strane. Međutim, radi se o prividu, jer je u čl. 135. Zakona o obligacionim odnosima propisano je da će se sud u odlučivanju o raskidanju ugovora, odnosno o njegovoj izmeni voditi računa i o ... normalnom riziku kod ugovora, odnosno vrste, kao i o interesima obeju strana. Shodno tome, ako je vreme izvršenja ugovorne obaveze bitan element ugovora³⁴ i pomeranje roka ispunjenja obaveze dovodi u pitanje svrhu ugovora, onda je logično da izmena ugovora o vremenu i mestu izvršenja ne bi imala smisla. No, i pored pozitivnih rešenja vidljivo je da je sadržinsko opredeljenje uslova za raskid ili izmenu promenjenih okolnosti u Zakonu o obligacionim odnosima, mnogo bliže konceptu standarda anglosaksonskog prava, koji su za našu praksu dosta nejasni i nekorisni, nego standardima kontinentalnog prava koji su bliži i prihvatljiviji shvatanju kontinentalnog pravnika i praktičara.

³³ Uzansa 57.

³⁴ Radi se o vrsti ugovora sa tzv. fiksnim rokom izvršenja

U pogledu sadržinske određenosti ovog instituta, pravna teorija je veoma kritična nalazeći da odredba čl. 133. ZOO ne definiše precizno ovaj institut, posebno u pogledu zakonskog određenja uslova za njegovu primenu i zalaže se za vraćanje one pravne regulative i preciznosti koja je postojala u Opštim uzansama za promet robe (uzanse 55–59)³⁵.

Nalazimo da takvi stavovi imaju svoje opravdanje posebno u pogledu bližeg određenja izvanrednosti (nepredvidivosti) događaja što bi i sudovima olakšalo posao u rešavanju konkretnih sporova.

Prednacrt građanskog zakonika Srbije- deo, obligacioni odnosi (odsek 4) sadrži tri varijante formulacijske regulative ovog instituta. U prvoj varijanti je sadržan opis primera izvanrednih događaja zbog kojih se može tražiti izmena ili raskid ugovora . Ono što je posebno karakteristično za ovu varijantu jeste činjenica da je predviđeno da se „raskid ugovora može zahtevati samo posle neuspehlih pregovora o izmeni ugovora preduzetih u razumnom roku shodno konkretnim okolnostima”(čl.145, st. 2, Prednacrt, I varijanta).

Ova odredba očigledno predstavlja uvođenje klauzule „Hardship” na mala vrata, verovatno pod uticajem Načela evropskog ugovornog prava (čl. 6: 111 st. 3(a).). Druge dve varijante pravne formulacije ovog instituta predstavljaju modifikovano rešenje sadašnje formulacije propisane Zakonom o obligacionim odnosima. Koja od ovih formulacija će biti usvojena kao zvaničan tekst, zavisi od samog zakonodavca.

5. Umesto zaključka

Nema sumnje, da svaka promena okolnosti koja nastane posle zaključenja ugovora može dovesti do remećenja početne ugovorne ravnoteže. U takvim situacijama interesi ugovornih strana dolaze u sukob: interes stanke pogođene promenjenim okolnostima biće izražen u nastojanju da se ugovor prilagodi nastalim promenama što podrazumeva i korigovanje ugovornih obaveza. Nasuprot ovome, interes suprotne strane je da ugovor ostane na snazi takav kakav je. Pri tome, na strani kontrahenta pogođenog promenjenim okolnostima stoje načela pravičnosti i ekvivalentnosti davanja, dok suprotnu stranu podupire načelo poštovanja ugovornih obaveza- *pacta sunt servanda*. *Klausula rebus sic stantibus* se nalazi u vrtlogu dejstva i uticaja ovih načela (kolika je njena primena u praksi bila dozvoljena zavisilo je od uticaja društvenih i ekonomskih prilika u datom sistemu).

³⁵ Više o tome vidi: Vasiljević, M., (2007). Od Obligacionog zakona do Građanskog zakonika, *Pravna riječ*, 4 (10), Banja Luka, str. 404–405.

Savremeni period je pokazao neminovnost prihvatanja ovog instituta kao opšteg pravila. Na to ukazuju i novi međunarodni instrumenti kao što su Principi evropskog ugovornog prava, gde je, sadržinski, ovaj institut jasan. Obzirom da je Srbija dobila status kandidata za članstvo u EU, smatramo da bi i Komisija za izradu Građanskog zakonika Srbije morala da ima u vidu odredbe i sadržinsko određenje ovog instituta uskladi sa rešenjima datim u Načelima.

Ilija Zindović

Associate Professor at The Faculty of Law, The University of Business Academy in Novi Sad

Changed circumstances (clause rebus sic stantibus) and new trends in the settlement of this rule

A b s t r a c t

This paper analyzes the concept of the clause rebus sic stantibus and assessment of suitability of its application in comparative legal systems. The author also analyzes how this rule (institute) is treated in the instruments of international treaty law, especially in the Principles of European Contract Law. He concludes that modern life imposes the need of accepting this as a general rule and that the legislation, particularly with regard to a content of its determination, should bear in mind the regulations contained in existing international instruments.

Key words: clause rebus sic stantibus, application, requirements, regulations, trends.

Literatura

1. Bartoš, M., (1939). Kriza međunarodnog privatnog prava, Beograd. Biblioteka udruženja za međunarodno pravo, XXX, preštampano iz Arhiva za pravne i društvene nauke, knj. XXVII, sv. 6.
2. Bejatović, M., (2010). Tržište – trgovina . *Pravo – teorija i praksa* 27 (11–12), str. 31–42.
3. Bikić, A. (2005). Obligaciono pravo: poseban deo, Sarajevo, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu

4. Jovanović, N., (2008). Uloga estopela u anglikanskom ugovornom pravu. *Pravo i privreda* 43 (5–8), str. 506–516.
5. Marsel., C., (1987). La modification de l' obligation par la volante des parties, Paris.
6. Martinović, D., (2002). Prestanak ugovornih obaveza zbog nemogućnosti ispunjenja ili zbog promenjenih okolnosti. *Pravni život*, 51 (10), str. 621–633.
7. Martinović, D., (2003). Principi Evropskog ugovornog prava i ugovorna odgovornost. *Pravni život*, 52 (10), str. 603–620.
8. Misita, N., (1974). Clauzula rebus sic stantibus, neki aspekti njene primene. *Pravna misao* 6 (9–10)
9. Perović, S., (1984). Raskid ugovora zbog promenjenih okolnosti i načela pravne sigurnosti, Naučni pregled, Zbornik radova, Beograd, str. 183–208.
10. Stanivuković, M., (2001). Instrumenti unifikacije i harmonizacije prava i njihov odnos prema kolizionim normama s posebnim osvrtom na načela evropskog ugovornog prava u: Načela evropskog ugovornog prava i jugoslovensko pravo u: Radovan Vukadinović et al. (urednik), Zbornik radova, Pravni fakultet, Kragujevac, str. 29 – 57.
11. Vasiljević, M., (2007). Od Obligacionog zakona do Građanskog zakonika. *Pravna riječ* 4 (10), str. 397–410.
12. Vilus, J., (1981). Komentar konvencije UN o međunarodnoj prodaji robe, Informator, Zagreb.
13. Vukadinović, R., (2001). Načela evropskog ugovornog prava i jugoslovensko pravo u: Radovan Vukadinović et al. (urednik) Zbornik radova, Pravni fakultet, Kragujevac str. 5–29.
14. Srpski građanski Zakonik, 1844. godine, izmenjeno i dopunjeno izdanje od 15.11.1926., Ministarstvo pravde Srbije, 1926.
15. Opšti imovinski Zakonik za Knjaževinu Crnu Goru, 1888., Obod, Cetinje, 1992.
16. Uniform Law on the International Sale of Goods, 1964 (Jednoobrazni zakon o međunarodnoj prodaji robe)., Informator, Zagreb, 1981.
17. United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods, 1980 (Konvencija UN o ugovorima o međunarodnoj prodaji robe)., Informator, Zagreb, 1981.
18. Opšte Uzanse 55–59, za promet robom, *Službeni list FNRJ*. br.15/54.
19. Zakon o obligacionim odnosima, *Službeni list SRJ*. br. 31/93.